

- сийской бюрократии на рубеже XIX–XX вв. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.* – М.; Брянск, 2012.
24. Беспалов С.В. *Российская власть перед вызовом аграрного кризиса конца XIX – начала XX в.* // *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI в.*: Сб. ст. – Коломна, 2013.
25. *Реформы или революция? Россия в 1861–1917: Мат. Межд. colloquium историков.* – СПб., 1992.

Kovalyova N.A. Prerequisites of «Agrarian Revolution»: Nobility Issue in Russian Empire at the End of the 19th – the Beginning of the 20th c. In the article is explained the essence of nobility question, are analysed the symptoms of the nobility impoverishment as one of the «agrarian revolution» prerequisites in Russian empire and particularly in Ukrainian provinces.

Key words: nobility, landowners, impoverishment.

I. М. Жиленкова

АГРОКУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.: СТРУКТУРА БЮДЖЕТНИХ ВИТРАТ (на прикладі України)

Визначено вплив державної аграрної політики на рівень конкурентоздатності сільськогосподарської продукції на світовому ринку. Простежено еволюцію поглядів вищих урядових чиновників та зміни законодавчих актів щодо вказаного питання.

Ключові слова: сільське господарство, Російська імперія, державний бюджет, меліорація.

Сільськогосподарська політика Російської імперії на початку XX ст. залежала не лише від суто економічних (ринкова кон'юнктура, торговельні тенденції), а й суб'єктивних, внутрішньополітичних чинників. Так, революційні події 1905–1907 рр., хоч і не призвели до конфіскації поміщицького землеволодіння, на що покладало великі сподівання селянство, спричинили все ж зміни державного курсу в аграрній сфері. Слід зауважити, що для правлячої в Російській імперії верхівки, тісно пов'язаної з великим землеволодінням економічними та політичними інтересами, революційний шлях був неприпустимим. Внаслідок цього, питання землепорядкування після указу 9 листопада 1906 р. було поступово спрямоване в русло еволюційного розвитку. Примари «чорного переділу» почали зникати з політичного горизонту, а власники маєтків могли з легкістю оцінювати перспективи подальшого існування. Тим більше проурядові публіцисти наполегливо використовували свідчення статистиків про те, що навіть збільшення селянських наділів до споживчих норм за екстенсивного господарювання майже цілком вичерпувало весь фонд зручних поміщицьких і навіть казенних, удільних та монастирських земель.

Однак більшість проблем у політичній, правовій і соціально-економічній сферах не було вирішено, адже життєвий рівень населення залишався низьким. Підняття його добробуту стало одним із першочергових завдань уряду. Необхідно також було дати поштовх подальшому розвитку сільського господарства, не обмежуючись столипінським землепорядкуванням і переселенням малоземельних в азійську Росію. «Немає жодної цивілізованої країни, де сільське господарство перебувало б на такому низькому розвитку, як у нас», – констатував часопис гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я [1, 7313].

Слід відзначити, що розрахунки урядових кіл і почасти громадськості на те, що столипінське землепорядкування стане панацеєю вирішення ледве не всіх проблем у сільському господарстві, далеко не справджувалися і навіть почали зникати. В міру того,

як урядова аграрна політика пробуксовувала, «падав градус оптимізму» навіть у правлячому середовищі. У Державній думі четвертого скликання (1912–1917) вже не було «тих переконливих, урочистих і переможних гімнів аграрному землепорядкуванню, що панували раніше», – писала тогочасна періодика [2, 109]. Віддзеркалюючи суспільні настрої, преса наголошувала, що «медовий місяць землепорядкувальної епопеї, коли цій галузі було все дозволено, наближається до кінця. Наступає час, коли її оцінять по суті і землепорядкування поставлять вимогу служити сільськогосподарській культурі, а не реакційним політичним цілям» [2, 111].

Водночас у суспільстві зростав інтерес до інтенсифікації сільського господарства шляхом підвищення рівня й ефективності агрономічної науки, впровадження передових технологій, широкого застосування нової сільськогосподарської техніки та знарядь праці тощо. Ряд науковців і громадських діячів дедалі частіше акцентували увагу суспільства на тому, що селяни можуть компенсувати нестачу своїх земельних угідь підвищенням продуктивності господарств. Зокрема професор Московського університету О. Чупров неодноразово заявляв, що подвоєння врожайності дало б такий же результат, як і збільшення площі селянського землеволодіння в імперії на 70 млн. дес. Правляча верхівка, особисто сам П. Століпін, також пристали на цю думку. Якщо до 1905 р. більшість науковців, громадських діячів і навіть представників бюрократії вважали розширення селянського землеволодіння найбільш дієвим засобом вирішення аграрного питання, то тепер усе частіше на чільне місце висувався розвиток якісних продуктивних сил у сільському господарстві.

Агрокультурні заходи дійсно відігравали важливу роль у підвищенні продуктивності польового господарства. Київський, волинський і подільський генерал-губернатор М. Клейгельс, який у липні 1904 р. оглянув низку продуктивних власницьких господарств у губерніях Правобережної України, дійшов висновку щодо незадовільного стану надільних селянських земель. Через «недостатній розвиток землеробської техніки», врожайність тут не перевищувала 60 пуд. з 1 дес. земельної площі» [3, 44зв.]. «Якби техніка польового господарства на селянських полях була доведена до висоти техніки в маєтках приватних землеволодільців, – відзначав М. Клейгельс, – то врожайність збільшилася б більше, ніж удвічі».

Дійсно, на той час, саме завдяки досягненням агрономічної науки і застосуванню прогресивних технологій вражаючі успіхи у вирощуванні сільськогосподарських культур демонстрували країни Західної Європи. На цьому акцентував увагу громадськості і член Державної ради Російської імперії В. Денисов: «Збір жита в Німеччині для останнього п'ятиліття, – писав він, – становив 110 пудів з десятини, а в Росії – 46,4 пуда. У Німеччині немає стрибків від щедрих врожаїв до неврожайних років, що призводять до голодування. Відхилення від середньої урожайності не перевищує 10–15%, а в Росії такі стрибки стали звичним явищем» [4, 404]. Про незадовільне становище польового господарства в Російській імперії на початку XX ст. свідчило й те, що країни Західної Європи за врожайністю зернових культур значно переважали Російську імперію. Так, погектарний збір пшениці у Франції переважав урожай в європейській частині Росії на 106%, Німеччині – 212%, Великобританії – 230%, Бельгії – 271%, Данії – 358%. Співвідношення у врожайності інших зернових було також незрівнянно більшим, на користь країн Західної Європи [5, 47].

Збільшення врожайності культур польового гос-

подарства потребувало тривалого часу і залежало від багатьох чинників. По-перше, господарства землевласників і селян потерпали від нестачі коштів для придбання сільськогосподарських машин, знарядь праці, мінеральних добрив та елітного насіння. По-друге, подальший розвиток землеробства і тваринництва вимагав створення широкої мережі сільськогосподарських навчальних закладів для підготовки агрономів, зоотехніків та управлінського персоналу. По-третє, зростання продуктивності сільського господарства залежало від масштабної селекційної роботи як у рослинницькій, так і тваринницькій галузях під наглядом агрономічного і зоотехнічного персоналу. Останній мав забезпечити на належному рівні роботу спеціалізованих дослідницьких установ, зразкових полів, злучних пунктів тощо. Зрештою, впровадження нових технологій у землеробстві вимагало подолання інерції рутинного мислення селян з їх традиційними звичками, зокрема з прихильністю до застарілої трипільної системи господарювання. Проте, більшість з перелічених чинників і потреб була відсутньою в Російській імперії, їх треба було створити наполегливою повсякденною працею сотень і тисяч ентузіастів.

Про ставлення держави до агрономічної науки можна судити з наступних фактів. На початку 1890-х рр. в Російській імперії налічувалося три вищих агрономічних навчальних заклади: Петровська академія в Москві, Новоолександрівський інститут у Царстві Польському, Лісовий інститут та шість середніх училищ. Після скасування агрономічного відділу у Лісовому інституті залишилися лише два вищих агрономічних заклади на величезну, зі 100-мільйонним селянським населенням, країну [6, 192–193].

З часу відкриття Петровської академії 1865 р. – до її реорганізації в 1872 р. тут навчалися 1111 студентів, але з цієї кількості успішно закінчили курс тільки 36 осіб (3%). У наступні роки частка студентів, котрі успішно пройшли навчання, піднялася лише до 11%. Отже, зі 100 студентів академії – 89 залишали її за першого зручного випадку. Крім того, щонайменше 18% випускників закладу влаштовувалися на роботу у структури, що не мали жодного відношення до сільського господарства. Молоді люди за походженням із дворян, купців і чиновників віддавали перевагу службі в армії, поліції й адміністративному апараті. Наведені цифри і факти відображають доволі слабкий інтерес тогочасного суспільства до проблем сільського господарства. Відтак, кількість агрономічного персоналу була вкрай малою. У 1909 р. на величезних просторах імперії налічувалося 2541, а 1911 р. – 5185 агрономів, з яких урядових – 1581 та громадських – 3604 [7]. Украв недостатнє забезпечення українських губерній спеціалістами сільського господарства демонструє їхня кількість у 1909–1910 рр. Так, у 1909 р.: Київська – 149 осіб, Чернігівська – 55, Полтавська – 109, Харківська – 130, Катеринославська – 67, Херсонська – 78. У 1910 р.: Київська – дані відсутні, Чернігівська – 72, Полтавська – 160, Харківська – 140, Катеринославська – 107, Херсонська – 100 осіб [8].

Загальна кількість агрономічного персоналу (агрономів, інструкторів, сільськогосподарських старост тощо) на 1 січня 1913 р. становила 7270 осіб [9]. Вони утримувалися на кошти держави, земств і громадських організацій. Частка першої категорії становила 2340, а другої – 4930 осіб, або на 2590 осіб більше. Отже, на утриманні земств і громадських організацій було 67,81% агрономічного персоналу Російської імперії. Натомість на утриманні державного казначейства – 124 урядових агронома й інспекторів сільсько-

го господарства, 319 агрономів землевпорядкувальних комісій, 450 сільськогосподарських старост, 223 спеціаліста сільського господарства, 896 інструкторів, 153 завідуючих сільськогосподарськими складами і 175 завідуючих дослідницькими і показовими ділянками. Особи, які утримувалися на кошти земств і громадських організацій, розподілялися наступним чином: губернські агрономи і помічники – 75, повітові агрономи – 239, завідувачі агрономічним діловодством і секретарі сільськогосподарських товариств – 507, дільничні агрономи – 1139, сільськогосподарські старости – 898, спеціалісти – 71, інструктори – 921, завідувачі сільськогосподарськими складами – 343 (загалом 4930 осіб) [9]. За іншими джерелами, у 50 губерніях європейської частини Російської імперії, станом на 1 січня 1913 р. налічувалося 6177 осіб агрономічного персоналу. Із 1139 дільничних агрономів вищу освіту мали 421 (37%), середню – 683 (60%), нижчу – 35 (3%). Із 239 повітових агрономів вищу освіту мали 150 (65%), середню – 86 (34%) і нижчу – 3 (4%) [10, 56].

Помітним важелем для підйому продуктивності сільського господарства могли стати, перш за все, інвестиції держави в цю галузь економіки. Тим більше правляча верхівка Російської імперії була зацікавлена у цьому, особливо після указу 9 листопада 1906 р. Зокрема показовими є бюджетні витрати головного землеробського відомства на агрокультурні заходи у 1901–1913 рр. Відповідна сума Департаменту державного майна зростає з 11,17 млн руб. 1901 р. – до 26,9 у 1913 р., переселенського відділу – з 19,15 до 27,5 млн руб., Департаменту землеробства – з 4,67 до 29,4 млн руб., відповідно [11]. Іншими словами, бюджетні витрати на переселення селян в азіатську Росію рівномірно зростали з 1901 до 1913 рр., значно перевищуючи суми, які відпускалися Департаменту землеробства. Розмір асигнувань останньому, порівняно з сумами на переселення селян, становив у 1901 р. лише 24,38%, 1909 р. – 23,35%, 1910 р. – 30,86%. У наступні роки фінансування Департаменту землеробства поліпшувалося і в 1913 р. становило 29427 тис. руб., що на 10,69% перевищувало бюджетні витрати на переселення в азіатську Росію.

У зв'язку з цим, часопис Харківського губернського товариства сільського господарства відзначав, що зростаючі бюджетні витрати Департаменту землеробства сприяли розвитку громадської агрономії, зокрема земських агрокультурних заходів, розгортанню мережі дослідницьких установ і шкільної сільськогосподарської освіти. Своєю чергою, головне землеробське відомство, на чолі з О. Кривошеїним «широко йшло назустріч зростаючим вимогам життя... спираючись на громадськість» [11]. Така оцінка, безперечно, відбивала певні реалії, але потребувала певного коригування.

Уже перші дослідники цього аспекту проблеми звертали увагу на вибірковий підхід уряду до фінансування сільського господарства. Так, К. Маньковський відзначав, що на утримання бюрократичних структур, зокрема комітету і землевпорядкувальних комісій, та на грошову допомогу при землевпорядкуванні в 1907–1911 рр. були витрачені 58549 тис. руб. [12, 112]. Разом із тим, за 1908–1912 рр. на переселення на хутори і відруби уряд асигнував понад 100 млн руб., без урахування значних сум на зарплату для «численної армії землевпорядкувальних чинів, оплачених іншими відомствами». Таким чином, землевпорядкувальне фінансування вдвічі перевищувало витрати на безпосередню агрономічну допомогу сільському населенню [13, 15].

Докладніше розглянув цю проблему тогочасний публіцист М. Сперанський, звернувши увагу на зростаючу роль Департаменту землеробства у фінансуванні

«місцевих установ» – земств і сільськогосподарських товариств [14]. Свою аргументацію він підкріпив статистичними даними щодо структури фінансових витрат Департаменту в 1911 р.: на центральні відомства – 1,93 млн руб., на земства – 3,93, на сільськогосподарські товариства – 1,35, на місцевих урядових агентів і відомчі установи – 5,37, на землевпорядні комісії – 2,13, на інші потреби – 0,67 (загалом – 15,38 млн руб.) [14, 89–90]. Ці дані засвідчують, що земствам і сільськогосподарським товариствам було відпущено 5276,9 тис. руб., або 34,32% від усього департаментського бюджету. При цьому частка земств становила лише 25,56%, що було надзвичайно мало, порівняно з урядовими установами. Так, лише центральному відомству виділено 1928,2 тис. руб., місцевим урядовим агентам і відомчим установам – 5368 тис., землевпорядкувальні (підзвітні уряду) комісії отримали 2134,3 тис. Хоча тут відображено витрати Департаменту землеробства на всій території Російської імперії, частина якої не мала земських установ. Так, не було їх тоді в Правобережній Україні.

Дещо інша картина вимальовується з аналізу фінансування Департаментом землеробства у 1911 р. лише земських губерній, зокрема України: розмір асигнувань земствам склав 545,4 тис. руб. (найбільше отримала Харківська губ. – 141,6 тис., найменше – Таврійська – 42,6 тис.), сільськогосподарським товариствам – 194 тис. (найбільше отримала знову Харківська губ. – 79,4 тис., найменше – Чернігівська – 9,4 тис.), місцевим агентам та відомчим установам – 750,2 тис. (найбільше – Таврійська губ. – 227,9 тис., найменше – Полтавська – 36,7 тис.), на губернію (крім кредиту на агропоміг при землевпорядкуванні) – 1,55 млн (найбільше – Харківська губ. – 363,5 тис., найменше – Чернігівська – 147,8 тис.) [14, 92].

Загалом, шість українських губерній (крім неземських правобережних) одержали від Департаменту землеробства 1545,7 тис. руб. Поміж земствами і сільськогосподарськими товариствами, з однієї сторони, та місцевими урядовими агентами й відомчими установами – з іншої, їх було розподілено вкрай нерівномірно. Останні одержали в Катеринославській губ. 62,4% департаментського фінансування, Таврійській – 80,3%, Чернігівській – 37,5%, Херсонській – 41,7%, Харківській – 37,1%, Полтавській – 18%. Щодо місцевого самоврядування, то у сприятливішому становищі опинилися земства Полтавщини, Чернігівщини й почасти Харківщини. Більш помітне урядове субсидування отримали сільськогосподарські товариства Полтавської та Харківської губ. Разом місцеві агенти й відомчі урядові установи шести українських губерній одержали в 1911 р. 750,2 тис. руб., а земства та сільськогосподарські установи – 739,4 тис., тобто, менше лише на 10,8 тис. Саме ці фінансові засоби й спрямовувалися на агрокультурні заходи у сільському господарстві.

Характерно, що В. Бажаєв інакше підійшов до визначення обсягів урядового фінансування [15, 5–10]. Всі бюджетні асигнування у сфері сільськогосподарської політики він розподілив на дві групи, згідно земельних і агрокультурних заходів. До першої відійшли всі витрати на землевпорядкування й переселення селян в азійську Росію, а до іншої – на меліорацію, сільськогосподарську освіту, дослідницьку справу, агрономічну допомогу селянам тощо. Зрозуміло, за такого підходу до підрахунків, реальні цифри могли бути одержані лише при відборі й підсумуванні за кожною статтею всіх її складових. Наприклад, на землевпорядкування слід було врахувати витрати Департаменту державно-

го земельного майна, переселенського управління головного землеробського відомства, головного інтендантського управління військового міністерства, МВС тощо. За такого підходу до підрахунків бюджетного фінансування уряду в 1903–1910 рр., результати останнього виявилися зовсім іншими: витрати на землевпорядкування зросли з 1,3 до 20,01 млн руб., на переселення – з 3,14 до 24,49 млн, на земельну політику – з 4,44 до 44,5 млн, на сільськогосподарську освіту – з 2,07 до 3,36 млн, на меліорацію – з 0,79 до 2,07 млн, на решту галузей – з 2,36 до 4,45 млн, на агрокультурну політику – з 5,22 до 9,88 млн руб. [15, 7–8].

Ця статистика яскраво демонструвала тенденцію до різкого зростання урядового фінансування земельної політики. У дореволюційний період (1903 р.) в аграрній політиці земельна й агрокультурна галузі були майже на одному рівні, навіть з деякою перевагою в бік останньої (5220 тис. руб. проти 4440). На той час земельна політика була цілкомитовно позбавлена будь-яких ідеологічних уподобань. Зокрема ставлення до селянської громади було позитивним, оскільки в ній традиційно вбачали надійний оплот монархічного режиму. В післяреволюційний період усе змінилось: на передній план було висунуто земельну політику – землевпорядкування й переселення селян в азійську Росію. У 1903 р. на земельну політику було асигновано 46% загального аграрного бюджету, а на землевпорядкування припали тільки 13%. Витрати на земельну політику вийшли на передній план, поглинувши понад 80% зростаючого аграрного бюджету: у 1907 р. – 81%, 1908–1909 рр. – 85%, 1910 р. – 82%. Причому частка кошторису на землевпорядкування виявляла тенденцію до прискореного зростання: у 1907 р. – 24%, 1908 р. – 29%, 1909 р. – 32%, 1910 р. – 37%, що зменшило відсоток агрокультури. У 1903 р. витрати на агрокультурні заходи поглинули 54% аграрного бюджету, 1907 р. – 19%, 1908 і 1909 рр. – 15%, 1910 р. – 18%. Тобто, за сім років (1903–1910 рр.) витрати на землевпорядкування зросли з 1296 до 20015 тис. руб. (1544,36%); на переселення в азійську Росію – з 3144 до 23488 тис. (678,89%); на сільськогосподарську освіту – з 2077 до 3360 тис. (61,17%); на меліорацію – з 786 до 2071 тис. (163,48%); на інші галузі агрокультурної політики – з 2357 до 4453 тис. (88,92%). Отже, бюджетні витрати було цілкомитовно підпорядковано, починаючи з 1907 р., столичнім аграрним заходам.

Таким чином, початок ХХ ст. в урядовій агрокультурній та загалом сільськогосподарській політиці Російської імперії позначений поступовим поширенням розуміння щодо об'єктивної необхідності розвитку вказаного сектору економіки не шляхом збільшення посівної площі, а інтенсифікацією виробничих процесів. Зокрема в Україні, хоч і мало місце поступове зростання державних галузевих інвестицій, проте, й надалі провідним залишалося примітивне землевпорядкування й переселення селян в азійську частину Росії. Натомість нехтування такими нагальними бюджетними витратами, як сільськогосподарська освіта, меліоративні заходи та елементарна агрокультурна політика зберігалось, на жаль, практично без змін.

1. Горно-заводское дело. – 1913. – № 21.
2. Агрономический журнал. Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Х., 1913. – Кн. 5.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 47.
4. Промышленность и торговля. – 1911. – № 9.
5. Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. – Пг., 1922.

6. Гриценко Д.К. Где основы сельскохозяйственного кризиса? Доклад, читаемый в заседании III-го отделения 18 октября 1893 г. // Труды Императорского вольного экономического общества. – СПб., 1893. – Т. 2.
7. Кириченко И. Агрономический персонал в России и в Харьковской губернии // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1913. – 17 января.
8. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – 9 февраля.
9. Черниговская земская неделя. – 1914. – 7 марта.
10. Сазонов В. Общественная агрономия в Италии и России // Агрономический журнал. – X., 1914. – Кн. 2.
11. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 5 ноября.
12. Маньковский К.Г. Итоги землеустройства // Агрономический журнал. – X., 1913. – Кн. 1.
13. Огановский Н. Сельскохозяйственный прогресс России в освещении министра финансов // Агрономический журнал. – X., 1913. – Кн. 2.
14. Сперанский Н. Местная самодеятельность и бюджет департамента земледелия // Агрономический журнал. – X., 1914. – Кн. 1.
15. Бажев В. Знаменательная страница в истории русской аграрной политики // Агрономический журнал. – X., 1913. – Кн. 6.

Zhylenkova I.M. Russian Empire Agricultural Policy at the Beginning of the XX century: Expenditure of Government Budget (Ukraine as example). The influence of public agrarian policy on the raising of agricultural products competitive capacity in foreign markets is determined in this article. The evolution of the upper governmental officials views and the changes in legislative acts concerning mentioned questions are examined.

Key words: agriculture, Russian Empire, government budget, reclamation.

В. С. Єрмілов

ХІРУРГІЧНА ДОПОМОГА ЯК СКЛАДОВА ХЕРСОНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ

У статті висвітлюється стан хірургічної допомоги сільському населенню у складі земської медицини Херсонської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: хірургічна допомога, земська медицина, сільське населення, Херсонська губернія.

Спеціалізована медична допомога жителям села почала складатися в надрах земської медицини. Особливого розвитку набула така її частина, як хірургічна допомога. Організація надання цієї важливої допомоги сільському населенню дотепер є актуальною проблемою. Тому метою пропонованого дослідження є з'ясування і висвітлення стану хірургічної допомоги земському населенню Херсонської губ. в другій половині XIX – на початку XX ст.

Для діяльності земського лікаря як в губернській чи повітовій лікарні, так і в сільській дільничній об'єднанні було надання хірургічної допомоги. Деякі земські лікарі настільки вправно робили операції, що стали не тільки популярними на своїй дільниці, а й відомими на всю країну. Професор М. Мірський у сучасному навчальному посібнику з історії медицини та хірургії серед таких хірургів називає і земського лікаря Єлисаветградського повіту О. Юцевича [1]. Свого часу значну хірургічну діяльність земських лікарів Херсонської губ. показали А. Корчак-Чепурківський, А. Улибишев, Н. Тезяков, І. Кміта, О. та І. Юцевичи, П. Волохов, П. Востріков, В. Волков. Особливо детальний на науковому рівні аналіз хірургічної діяльності в Єлисаветградському повіті зробив дільничний лікар Г. Ребрина [2]. Більшість з цих лікарів самі були відомими та популярними в народі земськими хірургами. Помітне місце серед хірургів минулого сучасний дос-

лідник В. Братусь відводить М. Скліфосовському та В. Філатову, які працювали в Одесі та надавали допомогу також і селянам ближніх повітів [3].

У земській медицині спеціалізація медичної допомоги формувалася поступово. У першій половині земського періоду в дільничних лікарів умов для проведення хірургічних операцій майже не було. Дільниці тільки починали облаштовуватися стаціонарними закладами, де лікарі намагалися створити хоч якісь умови для проведення невідкладних оперативних втручань. Великі хірургічні операції проводилися спочатку тільки в губернських лікарнях. Тут почали відкривати хірургічні відділення, влаштовувати операційні та перев'язувальні кімнати. Один з лікарів, як правило, спеціалізувався з надання хірургічної допомоги. У Херсонській губернській лікарні за період з 1 вересня 1870 р. до 1 вересня 1871 р. було зроблено всього 27 хірургічних операцій, «из них 12 сделаны старшим врачом Боголюбовым и 15, преимущественно глазных, – ординатором Поппером» [4, 94]. За 1899 р. у хірургічному відділенні лікарні оперативне втручання вже було здійснене 287 хворим (207 чоловіків і 80 жінок), при цьому складних операцій – 160 і легких – 127. Смертність хірургічних хворих склала 4,5%. Операції проводили з дотриманням правил асептики, під загальним наркозом хлороформом, суттєвих ускладнень загосення ран і перебігу післяопераційного періоду не було [5, 78].

У повітах хірургічна допомога розповсюдження почала з повітових лікарень. Так, у відомостях про лікарні Херсонської губ., зібраних членом губернської земської управи Луговським у 1871 р., про Єлисаветградську земську повітову лікарню сказано: «Лечебница для бесплатно-приходящих, преимущественно для хирургических и глазных, с помещением человек на 10. Содержится отлично и изобильно снабжена всем необходимым. Кроме того, при больнице имеется полный хирургический аппарат» [6, 16]. А поки у повітах для селян переважала загалом фельдшерська допомога, то фельдшерам для надання первинної хірургічної допомоги передбачалося мати «фельдшерский карманный набор инструментов, кровопускательный куб с достаточным количеством кровососных банок и клистирную трубку; кроме того, запас бинтов, корпии, ветоши и шин для переломов» [7, 15].

Випадки проведення значних хірургічних операцій у повітових, а потім і в дільничних лікарнях, стали розповсюджуватися з другої половини 80-х рр. XIX ст. там, де до цього виявилися здатні лікарі. Стан хірургічної допомоги в кінці 80-х рр. показує звіт оперативної діяльності дільничних лікарень Херсонського повіту. Кількісні показники хірургічної допомоги в Херсонському повіті за 1889 р. не були вичерпними, адже 3 дільничні лікарні звіти про такий вид допомоги не представили, та й у решті лікарень повного обліку операцій не було, тим не менше, представлені цифри операцій свідчили про різноманітний характер дільничної хірургічної допомоги: у примітивних умовах сільської дільниці лікарі робили операції на кістках і суглобах, видалення пухлин, гінекологічні та офтальмологічні операції. Автор річного повітового медичного звіту О. Корчак-Чепурківський про таку хірургічну діяльність земських лікарів говорив, що вона «составляет обыкновенно отличительную черту земских больниц, правильно функционирующих». Тоді як у деяких дільничних лікарнях «вся хирургическая деятельность исчерпывается ампутациями, на которых созидалась слава больниц до антисептического периода». Такий стан не надто розвиненої хірургічної діяль-